

O'ZBEKISTONNING INNOVATSION TARAQQIYOTIDA YOSHLARNING O'RNI

**YOSH OLIMLAR VA IQTIDORLI TALABALARNING
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY ANJUMANI
MATERIALLARI TO'PLAMI**

2023 | **15-16**
YIL | **MAY**

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
QARSHI MUHANDISLIK-IQTISODIYOT INSTITUTI

“O‘ZBEKISTONNING INNOVATSION TARAQQIYOTIDA
YOSHLARNING O‘RNI” MAVZUSIDAGI YOSH OLIMLAR VA
IQTIDORLI TALABALARNING RESPUBLIKA ILMIY-
AMALIY ANJUMANI MATERIALLARI
TO‘PLAMI

Qarshi-2023

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2023-yil 2-maydagi “2023-yilda o‘tkazilishi rejalashtirilgan xalqaro va respublika miqyosidagi ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar ro‘yxatini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 118-sonli buyrug‘iga muvofiq institutda joriy yilning 15-16 may kunlari “O‘zbekistonning innovatsion taraqqiyotida yoshlarning o‘rni” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani o‘tkazildi.

To‘plamni nashrga tayyorlovchi tahrir hay‘ati a‘zolari:

- 1) Bazarov O.SH. - tashkiliy qo‘mita raisi, institut rektori;
- 2) Uzoqov G‘.N. - rais muovini, ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor;
- 3) Mamatov S.F. - a‘zo, moliya va iqtisod ishlari bo‘yicha prorektor;
- 4) Raxmatov M.I. - a‘zo, ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo‘limi boshlig‘i;
- 5) Qo‘ziyev N.M. - a‘zo, “Yosh olimlar kengashi” raisi;
- 6) Turdiyev Sh.R. - a‘zo, “Neft va gaz” fakulteti dekani;
- 7) Sa‘dullayev A. - a‘zo, “Energetika” fakulteti dekani;
- 8) Aliqulov M.N. - a‘zo, “Elektronika va avtomatika” fakulteti dekani;
- 9) Yarboboyev T. N. - a‘zo, “Geologiya va konchilik” fakulteti dekani;
- 10) Allayarov J. J. - a‘zo, “Sanoat texnologiyasi” fakul’teti dekani;
- 11) Cho‘yanov D.SH. - a‘zo, “Muhandislik texnikasi” fakulteti dekani;
- 12) Berdiyev A.X. - a‘zo, “Iqtisodiyot” fakulteti dekani;
- 13) Eshqobilov O.X. - a‘zo, magistratura bo‘limi boshlig‘i;
- 14) Xurramov Z.O. - a‘zo, iqtidorli talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish bo‘limi boshlig‘i;
- 15) Toshmamatov B. - tashkiliy qo‘mita kotibi, “Muqobil energiya manbalari” kafedrası katta o‘qituvchisi.

Mas‘ul muharrir:
Muharrirlar:

t.f.d., prof. G‘.N.Uzoqov
prof. F.M.Mamatov
prof. S.N.Hamrayeva
dots. N.M.Qo‘ziyev

Eslatma: to‘plamda chop etilgan har bir maqolalar mazmuniga mualliflar javobgar!!!

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА БЎЛАЖАК ЭКОЛОГЛАРДА ЭКОЛОГИК ВА ЭКО-ФОРСАЙТ КОМПЕТЕНТЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАЗМУНИ

В.Н.Shomurotov (Qar MII)

Ҳозирги даврда инсоният цивилизацияси барча соҳаларда, жумладан экологик таълим тизимида ҳам глобал ўзаро боғлиқлик даражасигача эришди. Шу сабабли, эркин ва хавфсиз ҳаётини шарт-шароитларни яратишга йўналтирилган замонавий таълим тизими экологик, иқтисодий, озиқ-овқат, соғлиқ, сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳамда шахсий хавфсизликни таъминлашга қаратилган бўлиши зарур. Шу сабабли, бўлажак мутахассисларда ушбу хавфсизликларни таъминлашга қаратилган компетентликларни, жумладан экологик ва эко-форсайт компетентликларни шакллантириш муҳим ва долзарб вазифа ҳисобланади.

“Компетентлик” ва “Компетенция” атамалари турлича таърифланади. Масалан, “Хорижий сўзларнинг замонавий луғати”да [1] компетентлик французча “competent” сўзидан олинган бўлиб, ваколатли, қонуний деган маънони билдирса, компетенция латинча “competens” сўзидан олинган бўлиб, мос, қобилият, лаёқат, қодир маъноларини билдиради. “Competens” инглиз тилида ҳам қодир, лаёқатли маъноларини англатади.

Компетенция қандай турда бўлмасин у асосий касбий компетентлик билан узвий боғланган бўлиши лозим. Бўлажак экологларда асосий касбий компетентлик экологик компетентлик ҳисобланади. Экологик компетентлик – бу табиат ҳақидаги билим, онг, идрок, саводхонлик, интеллектуал салоҳият ва уни амалда қўллаш билиш фаолияти, атроф–муҳитга нисбатан фаолиятнинг юксак кўрсаткичи, онгли ва масъулиятли ёндашувдир. Унда табиат билан инсон ўртасидаги ўзаро оқилона масъулиятли муносабат таркиб топади [2].

“Экологик компетентлик” масалалари О.Д.Арефиева, Г.Б. Баришникова, С.В. Владимирская, Ф.С. Гаинуллоева, И.В. Петрухина, О.Н. Пономарева, Л.Э. Пистунова, Н.В. Ромейко, Э.А. Шулкина, Г.П. Сикорская, М.В. Полякова, Ю.И.Залеская, А.А.Мелкумова ва Г.И.Любкарскийларнинг илмий –тадқиқот ишларида ўз аксини топган.

Ю.И.Залеская экологик компетентликга “Экологик компетентлик – бу, бир мақсадга қаратилган экологик таълим ва тарбия маҳсули бўлиб, у шахснинг зарур экологик тарбияланганлик даражасини билдиради”- деб таъриф беради [3]. Экологик компетентлик қўйидагиларни ўз таркибига олади: экологик фаолият мотивлари, илмий экологик билимлар, илмий экологик тафаккур, ижтимоий экологик фаоллик, экологик жиҳатдан ўзини- ўзи баҳолаш ва ўзини-ўзи назорат қилиш. А.А.Мелкумова ва Г.И.Любкарский, экологик компетентликнинг таркибий қисмларини кўрсатиб, уларга эътиқод, билим, кўникма ва малака, фаолият ва хулқ–атвор меъёрлари ҳамда ҳис–туйғуларни киритади. Буларни ҳаммаси эса “Экологик маданият”ни шаклланишига олиб келади. Унинг асосий негизлари экологик билимлар, экологик онг, табиатни муҳофаза қилиш бўйича амалий кўникма ва малакалардан ташкил топади. И.Т.Суравегина экологик компетентликни, “Шахснинг экология соҳасидаги билимлари ҳамда унинг бу билимларга ижобий муносабатининг ўсиб боровчи бирлигидан иборатдир” –деб ҳисоблайди [4].

Экологик компетентлик экологик билимлар ва касбий фаолият натижалари асосида юзага келади ва қўйидаги вазифаларни ҳал этишга йўналтирилган бўлиши лозим: экологик илмий фаразларни ишлаб чиқиш ва олдинга суриш натижасида экологик муаммоларни кўра билиш ва ҳал этиш малакаси, экологик башоратлаш қонунларини пухта билиш, мақсадни тўғри аниқлаш ва экологик фаолиятни режалаштириш, керакли маълумотларни танлаш, тўплай олиш ва таҳлил этиш, экологик мувозанатни сақлашнинг энг оптимал методларини танлаш билиш, экологик билим ва малакалардан касбий фаолиятда фойдалана олиш қобилиятларини шакллантириш.

Экологик компетентлик компонентлари сифатида умуммаданий ва экологик маданият, ўқув-билиш, ижтимоий - фуқаролик, коммуникатив, шахсий ўсиш ва ривожланиш, ахборот компетенцияларини киритиш мумкин

Лекин, таъкидлаш жоизки экологик маданият ва экологик билимлар асосида ҳозирги кундаги инсоният ҳаётий фаолиятининг экологияга таъсирини узоқ муддатли башоратлаш қобилиятига эга бўлиш ҳам муҳим ўрин тутади. Ҳозирги кунда юзага келган экологик муаммолар ечими фақатгина келажакни тўғри башоратлай олиш ва яратилган келажак сценарийлари асосида узоқ муддатли стратегик режалар ишлаб чиқиш, ижросини таъминлаш ва назорат қилиш билан узвий боғлиқдир. Чунки, ҳозирги кунда юзага келган энг глобалъ, миллий ёки минтақавий муаммолар келажакда қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлиги фақатгина илмий асосланган башоратлаш ва унинг оқибатларини бартараф этишга қаратилган узоқ муддатли стратегик режалар, концепциялар ишлаб чиқиш ва амалда ижросини таъминлаш орқали ўз ечимини топиши мумкин. Башоратлашнинг ҳозирги кунда кўплаб методлари ва турлари мавжуд.

Башоратлаш, бу- қисқа маънода маълум бир жараёни келажакда қандай ривожланишини аниқлаш бўйича махсус илмий тадқиқотлардир. Экологик башоратлашнинг зарурияти бирор бир экологик муаммонинг келажакдаги ҳолати нималарга олиб келишини илмий тадқиқотлар асосида ўрганишдан иборатдир. Шунга боғлиқ ҳолда башоратлаш принциплари қўйидаги турларга бўлинади: статистик (жорий баҳолашлардаги хатоликлар), эҳтимолий (келажакда ҳодисалар ўзгаришининг кўп вариантлилиги), эмпирик (келажак моделидаги методологик хатоликлар) ва фалсафий (жорий билимларнинг чекланганлиги). Амалда экологик башоратлашда статистик, эксперт баҳолаш (масалан Дельфи методи ёрдамида), моделлаштириш ва интуитив (мутахассисларнинг ушбу соҳадаги тажрибалари асосида башоратлаши) методларидан кенг фойдаланилади.

Ҳозирги кунда АҚШ ва Европа давлатларида башоратлашнинг энг такомиллашган ва замонавий технологияси сифатида форсайт - Foresight (futures studies)дан кенг фойдаланилмоқда. Ривожланган давлатлар олий таълим тизимида бўлажак мутахассисларда, айниқса экология, менежмент, маркетинг, логистика каби ўнлаб мутахассисликлар ўқув режасига бўлажак мутахассисларда форсайт технология асосида башоратлаш ва узоқ муддатли стратегик режалар, концепция ва йўл хариталар тузиш компетенцияларини шакллантириш мақсадида форсайт технология бўйича бир неча махсус фанлар киритилган. Жумладан, “Экологик форсайт”, “Форсайт-технология методлари”, “Форсайт асосида режалаштиришга замонавий ёндошув”, “Форсайтда сценарийли режалаштириш”, “Форсайтни ташкил этиш ва бошқариш”, “Маркетингда форсайт технология”, “Форсайт – менежментда экспертлик”, “Форсайт тадқиқотларни ташкил этиш”, “Стратегик дрейф”, “Мутахассисликда форсайт компетентлик” ва “Янги бозор форсайти” каби фанлар ўқитилиб келинмоқда. Масалан, Олий иқтисодиёт мактаби (Россия)да “Форсайт технология” мутахассислик фани сифатида ўқитилади ҳамда мутахассисларда *форсайт-компетентлик* шакллантирилади.

“Экологик форсайт” атамаси (эко-форсайт инглиз тилида environmental foresight ёки environmental futures projects) форсайт технологиясидан атроф-муҳит ва табиатни муҳофаза қилиш бўйича амалга ошириладиган илмий тадқиқотлар ҳисобланади [5].

Эко-форсайт Ўзбекистонда нисбатан янги атама ҳисобланади. Форсайт асосида келажакни башоратлашни экологик тоза маҳсулот ишлаб чиқариш ёки “Яшил макон” тадбирларига яқин келади ёки ўхшатиш мумкин. Фақат ушбу тадбирлар экологияни яхшилаш мақсадида амалга оширилади. Форсайт эса дастлаб ҳозирги кундаги экологик муаммоларни ривожланиши келажакда, масалан 10 ёки 30 йилдан кейин нималарга олиб келишини илмий асосда башоратлаш, унинг келажак сценарийлари [6] ва моделларини яратиш, ушбу инқирозларни бартараф этиш учун узоқ муддатли стратегик режалар, концепциялар ишлаб чиқиш, ижросини таъминлаш ва назорат қилишни кўзда тутади.

Бўлажак экологлар юқори даражадаги фан-техника тараққиёти натижасида атроф-муҳитнинг ифлосланиши оқибатларини узоқ муддатли илмий башоратлаш ва башоратлаш натижалари асосида аниқ бир корхона, муассаса, компаниянинг атроф-муҳит муҳофазаси бўйича ривожланиш стратегияси сценарийларини тузиш қобилиятларига эга бўлишлари талаб этилади. Бундай узоқ муддатли стратегиялар, концепциялар ва технологик йўл хариталар ишлаб чиқишда форсайт технологиясидан фойдаланиш энг самарали ва ишончли ҳисобланади. Бунинг учун бўлажак экологларда “Эко-форсайт компетентлик”ни шакллантириш ва ривожлантириш талаб этилади. Шу мақсадда, 2019 йилда “Ўзбекистон Республикаси етакчи олий таълим муассасаларида форсайт марказлар ташкил этиш” тўғрисидаги ID-3800 –сонли Президент Қарори лойиҳаси тайёрланган ва муҳокамага қўйилган.

Юқоридаги таҳлилий маълумотлар асосида хулосалаш мумкинки, Ўзбекистон олий таълим тизимида жаҳон стандартларига мос рақобатбардош экологлар тайёрлашда форсайт технология тўғрисида етарли маълумотлар бериш, ўқув режалар танлов фанлари блокига форсайтга оид фанларни киритиш асосида уларнинг форсайт компетентлигини ривожлантириш ҳамда бўлажак экологларда “Эко-форсайт компетентлик”ни шакллантириш ва ривожлантириш замон талаби ҳисобланади. Лекин, ҳозирги кунгача Ўзбекистонда фалсафа доктори (PhD) ва фан доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун форсайт бўйича илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилмаган ва диссертациялар ҳимоя қилинмаган. Бўлажак экологларда “Эко-форсайт компетентлик”ни шакллантириш ва ривожлантириш бўйича форсайтга оид мавзулар мутахассислик фанлари ўқув дастурига ёки алоҳида фан сифатида ўқув режанинг танлов фанлари блокига киритилмаган. Шу сабабли, Ўзбекистонда олий таълим муассасаларида узоқни кўра биладиган, корхона ёки ташкилотларнинг атроф-муҳитга таъсири оқибатларини тўғри башоратлай оладиган профессионал экологларни тайёрлаш ва уларда эко-форсайт компетентликни шакллантириш методикасини илмий асослаш долзарб ва ўта муҳим масалалардан биридир.

Адабиётлар:

1. Современный словарь иностранных слов. СПб. : Дуэт, 1994. – 752 с.
2. Ходжиболаева Н.М. Экологик компетентликнинг ижтимоий-педагогик мазмуни ва унинг компонентлари. //Сиенсе анд инноватион Интернационал ссиентифис жоурнал. Волуме 1, иссуре 6. уиф-2022: 8.2. –пп.250-256.
3. Залеская, Ю.И. Управление процессом формирования экологической культуры личности. – 2008. – №4. –С. 12-16
4. Суравегин И.Т. Экономика. Экология. Москва: 1998. - С. 63
5. Носков И.А. Форсайт образования: сущность, трудности, реалии //Международный студенческий научный вестник. -2022.-№1.
URL: <https://eduherald.ru/ru/article/view?id=20866>
6. Bis'hop P, Hines A., Collins T. (2007). The current state of scenario development: an overview of techniques. Foresight. No. 9(1) P. 5-25.
doi: <http://dx.doi.org/10.1108/14636680710727516>

NUTQI TO'LIQ RIVOJLANMAGAN BOLALARNI NUTQINI RIVOJLANTIRISH TEKNOLOGIYASI

J.To'lanboyev (Qo'qon DPI)

Annotatsiya: Ushbu maqolada nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar nutqiy faoliyatini shakllantirish tahlil qilingan. nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarni korreksiyalovchi ta'lim va tarbiyalash tizimi yoritilgan. Oddiy leksik va grammatik tuzilmalarni yasash, predloglar haqidagi